

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2006-2007

Sikkeler, Devletler, Hükümdarlar: Eskiçağda Anadolu'da Paranın Siyasal, Kültürel ve Ekonomik Rolü

Oğuz Tekin

Sikke, üzerinde onu darp eden devlet tarafından konulan birtakım resimlerin, yazıların basılı olduğu metal bir paradır. Devlet bu parayı basar ve sonra geri almayı taahhüt eder, ki bu taahhüt bir anlamda itibar ve güvenle ilişkilidir.

Eskiçağda Afrika ve Avustralya'daki kabilelerde birtakım değiş tokuş araçları ve her türlü eşya para yerine geçiyordu; günümüzde cebimizdeki kredi kartlarının para yerine geçmesi gibi. Sikkede ise malzeme her zaman metaldir, değişmez; üzerinde onu basan devletin, hükümdarın işaretinin bulunması da yine değişmez bir özelliktir. Sikke bir iletişim aracıdır, çünkü cebimizdeki bozuk parayı daha ziyade bir ödeme aracı olarak kullanırız; bu paraları verir, karşılığında bir şeyler alırız. Oysa eskiçağda, yani paranın ilk ortaya çıktığı dönemlerde ve sonraki uzun bir süre para bir tür iletişim aracı da oldu, bugünkü medya gibi de algılandı. Gazetelerin ve diğer iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde hangi imparatorun başa geçtiği, kralın kim olduğu, kraliçenin saçının, tuvaletinin biçimi insanlar tarafından bu yolla öğrenildi. Yeni yapılan binalar, köprüler, tapınaklar yine sikke yoluyla insanlara ulaştırılıyordu. Dolayısıyla sikkenin aslında adındaki o dört harfin dışında çok daha önemli bir görevi vardı.

Eskiçağda devlet hemen hemen her yıl basılan sikkeyi değiştiriyordu. Değişik tipler kullanılıyor, birçok yeni yapı, yeni yazılar görülüyordu. Fakat başlangıçta böyle değildi; en başta kentler kendi kimliklerini tanımlamak için sikke üzerine öyle bir resim koyuyorlardı ki o tip artık o kentin tipi, temsilcisi oluyordu. Sikke uzaktan görüldüğünde hangi devlet ve hükümdar tarafından basıldığını bilmek mümkündü.

Sikkenin bağımsızlık göstergesi olarak kabulü de çok yaygındır. Osmanlılarda hutbe okutmak, sikke kestirmek çok gündemdeydi; hatta son zamanlarda ilk Osmanlı sikkесinin kim tarafından bastırıldığı konusunda bir tartışma da çıktı. Kimi tarihçiler bu olayı Osman Gazi'ye atfederken, kimileri de Orhan Gazi'den itibaren sikke basılmaya başlandığını iddia ettiler; çünkü bilinen ya da günümüze ulaşan en eski Osmanlı sikkесi Orhan Gazi'ye aitti. Fakat bir iki istisnai örneği tarihçiler ya görmezden geldiler ya da bunların gerçekliğine inanmadılar. Osman Gazi'nin sikke bastırmadığına inananlar, bu görüşlerini, o dönemde İlhanlı egemenliğinin hâkim olması ve bu yüzden de egemenlik altındayken sikke basılamayacağını iddiasına dayandırmaktadırlar.

Ancak, bu iddiada bulunanlar, eski çağlarda sikke ne kadar bağımsızlığın göstergesi olursa olsun eğer egemen bir güç varsa yine de sikke basıldığını göz ardı ediyorlardı. Egemen güç Büyük İskender de olsa, Roma İmparatorluğu da olsa Anadolu'daki kent devletleri ve krallıklar yine sikke basıyordu.

Tarihsel kaynak olarak da büyük önem taşıyan sikkelerin üzerindeki yazılar, resimler, tasvirler bize birçok konuda bilgi verir niteliktedir. Örneğin hükümdar ve kent adlarının doğru yazılışı sikkelerden öğrenilebilir; dolayısıyla tarihsel bir terminoloji oluşturmada bu konunun önemi yadsınamaz.

Eski çağda sikkelerde başlıca dört metal kullanılır. Bunlar; elektron, (altın ve gümüş karışımıdır), altın, gümüş ve bronzdur. Sikke metallerinin sağlandığı yerlerde birinci sırada madenler yer alır. Savaş sonrasında elde edilen ganimetler de sikke metali için bir kaynaktır. Birtakım değerli kap kacakların eritilerek bunlardan sikke yapıldığı veya var olan sikkelerin tedavülden toplanarak bunlardan yeni sikkeler basıldığı bilinir.

Eski çağlarda sikkelerin hazırlanması oldukça zordu. Bir hakkak göz nuruyla ufak bir sikkenin üzerindeki hükümdar portresini, bir tanrıçayı, bir yapıyı hakkediyordu ve bu oldukça ustalık gerektiren bir işti. Üstelik sözü edilen dönemde mercek, büyüteç gibi araçlar henüz bulunmuyordu. Kalıplar ters olarak, sola bakılarak kazılıyor, fakat sağa bakması düşünülüyor, rölyef (yüzeyden biraz yüksekte) şeklinde çıkması gerekiyordu.

Günümüzde pantograf denilen bir cihaz kullanılmaktadır. Sanatçı önce kâğıt üzerinde eskizlerini hazırlamakta, bunların alçı kalıpları alınmakta, daha sonra pantograf cihazına alçı ya da sentetik yapılı bir kalıp konulmaktadır. Bu aletin iğnesi taslağın her yerini okuyarak bir tarafta aynısının ufağını yapar, yani olması gereken sikke kalıbını ortaya çıkartır. Dolayısıyla kalıplar, küçük çalışmaya gerek olmadan –pantograf cihazı sayesinde- büyük örnekler halinde çalışılabilmektedir.

Eski çağlarda darphanelerde muhtemelen üç kişi çalışıyordu. Bu iş yaklaşık 17. yüzyıla kadar çekiçe, elle, mekanik bir şekilde yapılıyordu. Alttı ve üstte bir kalıp mevcut olup araya bir sikke pulu konur, çekiçe darp edilmek suretiyle kalıplardaki resimler sikke üzerine çıkardı. 15-20 bin adet basıldıktan sonra çatlayan kalıp gerekirse tamir edilerek tekrar kullanılabilir. Bunu, farklı zamanlarda, aynı şekil ve tipte sikkelerden anlıyoruz. Hatta örneğin bir imparator zamanında bir sikke kalıbından sikkeler basılır, aradan birkaç imparator geçer, bu sırada depoya kaldırılmış olan kalıp depodan tekrar çıkarılır ve aynı şekilde sikkeler basılır.

Sikkenin çıkışını genellikle MÖ 7. yüzyıl sonlarına dayandırırız; daha önce genellikle değerli metaller ve sığır para olarak kullanılmıştır. Lidya krallığı sikkeyi icat etti, ancak ne yazık ki kısa süre sonra uygarlık tarihinden silindi. Sikkenin kullanılması, bir para olarak herkesçe benimsenmesi esas olarak Batı Anadolu'da İyonya'da bulunan kent devletleri tarafından sağlandı. Lidya uygarlığının ardından Persler Lidya başkentine gelip sikke basımını devam ettirdiler. Dolayısıyla Lidya krallığı vurgulanırken İyonya ve Batı Anadolu'nun göz ardı edilmemesi gerekir.

Lidyalılar ilk sikkelerini elektrondan, yani altın ve gümüşün alaşımı olan madenden bastılar. Aynı krallık elektronu ayırıştırarak hem altından hem de gümüşten sikke bastı.

Bu fiziki müdahale çok önemliydi. Yapılan arkeoloji çalışmaları ve metal analizleri Lidyalıların metalin içeriğine müdahale ettiğini göstermiştir. Manisa çevresinde konuşlanan Lidyalıların kralı Kroisos, Efes'teki Artemis tapınağının yapımına parasal yardımda bulunur. Arkeolojik kazılardan yola çıkarak sikkenin Lidya krallığının icadı olduğunu söylediğimiz noktada karşımıza İyonya'da kent devletlerinin sikkeleri çıkar. Demek ki İyonyalıların sikkeyle olan aşinalıklarını bu erken dönemde görmek mümkündür. Bu döneme ait kimisi topak şeklinde, aslan başlı, aslan pençeli tasvirli sikkeler mevcuttur. Fakat burada tartışmalı olan konu, bunların Lidya krallığına mı yoksa tüccarlara mı ait olduğudur. Sikkenin kim tarafından, ne zaman ve ne amaçla icat edildiği konusu bugün birçok çalışmanın ana konusudur.

MÖ 11. ve 10. yüzyılda kurulan kent devletleri, Lidya krallığı gibi büyük bir krallık varken rahat hareket edemiyorlar, Lidyalıların saldırılarına maruz kalıyorlardı. Fakat bu devletler daha sonraki dönemlerde, Lidya krallığının varlığına rağmen, kendi sikkelerini bastırdılar.

Bu dönemde doğuda, İran'da, kendini göstermeye başlayan Pers İmparatorluğu çok büyük bir imparatorluktur; bütün Anadolu'yu ve hatta kısmen Yunanistan'ı ve Trakya'yı içine alacak şekilde yayılmıştır. Ünlü Pers savaşlarında Yunanlılar tarafından püskürtülseler de kesin bir mağlubiyet söz konusu değildir; sadece geri çekilirler. Bu büyük güç yavaş yavaş ilerleyerek karşısında şehir devletlerini bulur, fakat bu şehir devletleri bu büyük güçle mücadele edebilecek durumda değillerdir. Lidya krallığı ile Pers krallığı karşı karşıya gelir ve bu karşılaşma Lidya krallığının sonu olur. Bunun üzerine buradaki bütün şehir devletleri Pers İmparatorluğu'nun etkisi altına girer. Persler egemen oldukları toprakları ve tabii Anadolu'yu, valiliklere ayırıp vergi toplarlar. Perslerin Anadolu'ya egemen olduğu 200 yıldan fazla zaman boyunca buradaki kent devletleri kendi sikkelerini basar. O dönemde de sikke basımı Batı Anadolu, kıyılar ve daha sonra koloniler aracılığıyla Karadeniz bölgesinde gerçekleşir.

Sikkelerde birtakım siyasi olaylar da gözlenir. Phokaia (Foça) ile Lesbos arasındaki Mytilene arasındaki anlaşma bunun bir örneğidir. İki kentin yaptığı anlaşmaya göre bir yıl kentlerden biri, bir yıl da diğeri elektron sikke basacaktır. Sikke almasını hazırlayan memurlar altını az koyup gümüşü çok koyarak altından çalarlarsa ölüm cezasıyla çarptırılacaktır.

Pers egemenliğinin içerisinde bir tarihte, daha ziyade 5. yüzyılda gümüş sikke ortaya çıkar. Yüzyılın ortalarında elektron önemini kaybeder; altın zaten vardır, fakat gümüş önem kazanmaya başlar. Birçok kent gümüş sikke basar ve kentler arasında gümüş sikke basmak çok önemli bir ayrıcalık arz eder. Altın pahalı bir madendir, fakat gümüş basılabilir, kullanılabilir bir metaldir. Bu nedenle imparatorlarca ve kent devletlerince gümüşe çok önem verilmiştir. Hatta Akdeniz yöresinde, Perge kentinde bulunan bir yazıtta şu sözler yer alır: "Selam sana ey Perge, gümüş sikkesiyle ünlü Perge!"

Gümüş sikkenin çok önemli olduğu ve yavaş yavaş ortaya çıktığı dönemlerde Batı Anadolu'da bir siyasal ittifak yapılır; bu olayı öğrenmemizi sağlayan tek kaynak sikkelerdir. Bu müttefiklik için basılan sikkenin üzerinde yedi devletin adı geçer: Byzantion, Kyzikos, Efes, Samos, Iasos, Knidos ve Rodos. Bir yüzünde yılanlarla boğuşan çocuk tasviri bulunurken, arka yüze her kent kendi simgesini koymuştur.

Üzerlerinde yazı olmasa da sikkelerin nerede basıldığını gösteren birtakım simgeler söz konusudur. Örneğin Side'ye ait bir sikkenin üzerinde bir nar resmi görülmektedir. Bugün nar Antalya'da çok bilinen bir meyvedir; "side" eski Yunanca'da "nar" anlamına gelir.

Bronz sikkenin nümismatikte devrim niteliğinde önemli bir olay olmasının sebebi neydi? Altın, gümüş ve elektron sikke basmak kolaydır; bu metallerin kendi değeri vardır, yani değeri kendinden menkuldür. Devlet böyle bir sikkeyi bastığı zaman onun metal değerinin üzerine bir üst değer ekleyip piyasaya sürer. Fakat bronz sikkeye geldiğimiz zaman bu kâr kat kat fazla olur. Ortada değersiz bir metal olan bronz vardır; devlet bunun üzerine bir değer saptar. Bu sikkelerin üzerinde devletin koymuş olduğu değerın sayısal miktarı bugün olduğu gibi yazılmaz. İnsanlar değerli metalleri ağırlıklarına göre, bronz sikkeleri de çaplarına, büyüklüklerine ve devletin onlara vermiş olduğu değerlere göre kabul ederler.

Değersiz metalden yapılan sikkelere çok önem verilen Çin’de sikke, Lydia krallığındaki icadından neredeyse yaklaşık bir kuşak sonra ve bağımsız olarak ortaya çıkmıştır; Anadolu, eski Yunan ve Akdeniz dünyası ile Çin arasındaki mesafe çok olduğu için sikkeler birbirine benzemez. Bugün bizim dünyada bildiğimiz üç sikke grubundan biri eski Yunana ait ise –ki İslam sikkeleri de eski Yunan modelidir– bir diğeri kare biçimindeki Hint sikkeleri, diğeri ise ortası delik olan Çin sikkeleridir.

Pers İmparatorluğu içindeki valiliklerden (satraplık) en önemlisi Bodrum civarındaki Karya bölgesinde hüküm sürmüş olanıdır. Burada hüküm süren Kral Maussollos’un ölümünden sonra Halikarnasos’ta inşa edilen ve bazılarınca dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilen bir anıt dikilmiştir. Hellenizm, Maussollos döneminde yaygınlaştı, çünkü o dönemde milliyetçilik gibi duygular yoktu ve Hellen uygarlığı, kültürü çok önde olduğu için Maussollos bu lisanı yaymak yolunda uğraşmıştır. Ege’deki kent devletlerinin kuzeyinde bulunan Makedonlar da, kendi dilleri olmasına rağmen Yunanca konuşuyor, ünlü kişilerini eğitmek için Yunanistan’a gönderiyorlardı. Makedonlar askeri, siyasi açıdan güçlüydüler; Yunan kent devletleri ise bu bakımdan çok güçsüz olmalarına rağmen dil ve kültür açısından oldukça etkindiler.

Büyük İskender Persleri mağlup ederek Pers egemenliğine son verdi. Anadolu’daki bütün kent devletleri Büyük İskender’in egemenliğini kabul etmiş, fakat bu egemenlik süresince kent devletleri kendi sikkelerini basmaya devam etmişlerdi. Bu bize bağımsızlığın sikke basmak için gerekli bir koşul olmadığını bir kez daha kanıtlar. Fakat bu kadar büyük bir imparatorlukta elbette ki bir para sistemi olmak zorundadır. Burada Büyük İskender’in bir Makedon kimliği olması gerekir. Büyük İskender, babasının hükümdarlığı sırasında basılan sikkelerin darbını sürdürür. Pers seferi sırasında Anadolu’da epey ilerledikten sonra Tarsos’ta Anadolu’daki ilk darphanesini kurar ve askerlere para ödemek için sikke bastırır.

Makedon İmparatorluğu sona erdiğinde imparatorluğun mirası komutanlar ve generaller arasında paylaşılır. Bunlar arasında en çok bahsetmemiz gereken, daha sonra Anadolu’yu, tıpkı Persler gibi egemenlikleri altına alan Seleukoslardır. Anadolu’da yaşanan güç mücadelesi Anadolu’ya zarar verdiği gibi yarar da sağlar. Kent devletleri krallıklardan aldıkları yardımlarla kentlerini onarırlar ve bu dönemde kralların adını taşıyan birçok kent kurulur. Fakat nasıl olduysa Seleukosların zayıflamaya başladığı dönemde –Romalılar henüz bu egemenliğe son vermeden önce– Anadolu’da birçok küçük krallık da peyda olmaya başlar. Bunlar, Karadeniz bölgesinde Pontos, Kocaeli yarımadası ve civarında Bithynia, Batı Anadolu’da Bergama ve Kapadokya krallıklarıdır. Bu krallıkların, o sırada egemen olan Roma’ya baş kaldıracak güçleri yoktur. Bu dönemde Roma’nın başına dert olan krallık Pontos krallığıdır. Roma tarihinde Mithradates savaşları olarak da bilinen çarpışmalarda Pontos kralı Mithradates Latin kökenlileri kıyıma uğratar ve Romalıları korkutur. Bu krallık döneminde Karadeniz’de çok önemli olaylar olmuştur. Pontos Kralı Mithradates’in sikkeleri yıl ve ay olarak tarih taşır. Hilal ve yıldız krallığın önemli bir sembolüdür. Bugün bütün müzelerde bu sikkelere rastlamak mümkündür.

Roma İmparatorluğu döneminde dört tip sikke görülür. Birincisi Roma'nın kendi sikkeleri, ikincisi eyaletlerin bastığı sikkeler, üçüncüsü koloni kentlerinin sikkeleri, dördüncüsü de şehir sikkeleridir. Roma imparatorluğu döneminde bronz dışında bir madenden sikke bastırmak yasaktır. Altın ve gümüş sikke ihtiyacını gidermek için üç tane darphane kurulur; bunlardan biri Kapadokya'daki Kaisareia (Kayseri), diğeri bugün Türkiye sınırları içinde bulunan fakat eski çağda Suriye içinde yer alan Antiokheia (Antakya), bir diğeri de Mısır'daki Aleksandreia'dır (İskenderiye). Bu üç darphane çok miktarda gümüş sikke basarak imparatorluğa dahil olan şehir devletlerinin değerli metal sikke ihtiyacını karşılamıştır.

Roma İmparatorluğu şehir devletlerine 300 yıl boyunca kendi sikkelerini basmaları için izin veriyse de yavaş yavaş bu kent devletleri kendi darphanelerini kapatıp Roma'nın kendi devlet sikkelerini kullanmaya başladılar. Bunun anlamı sanıyoruz artık bir kent devletinin, kent devleti olmaktan çıkması ve kentlerin sikke darbı finansmanında yaşadıkları güçlüktür.

Devletler ve şehirler arasındaki ilişkiler, tahta çıkan ya da tahttan inen hükümdarlar gibi birçok siyasi gelişme sikkelerden izlenebilir. Tahta çıkan hükümdar bir öncekinden memnun değilse ya da tahta çıkmak için onu öldürdüyse hemen sikkeler toplatılmıştır. Bundan başka köprü, tapınak gibi mimari yapılar ve bunların ne zaman yapıldıkları da yine sikkelerden öğrenilebilir.

Sikkenin sosyal hayatta da önemli bir yeri vardır. Eskiden ölen bir insanın yanına bir para bırakılırdı. İnanişâ göre ölen kişinin ruhu bu parayı öbür dünyada Akeron ırmağından geçecek olan kayıkçı Kharon'a verecek, o da onu kayığıyla ölümler diyarından geçirecektir. Nitekim yapılan arkeolojik kazılarda açılan mezarlarda iskeletlerin yanında bu amaçla bırakılmış sikkeler bulunmaktadır.

Artık Anadolu'daki 500 darphanenin yok olduğu ve yalnızca Roma devleti darphanelerinin olduğu dönemde bütün sikke ihtiyacını Roma'nın 5 darphanesi karşılamıştır. Bu sikkelerin nerede basıldığı, arka yüzlerindeki darphane işaretlerinden anlaşılmaktadır. İmparatorluk bu şekildeyken MS 395 yılında Büyük Theodosius tarafından –idari açıdan- doğu ve batı olarak ikiye ayrılır. Bizans dönemine (daha doğrusu Roma İmparatorluğu'nun Milattan sonraki birkaç yüzyılına) geldiğimizde ise yine Roma döneminin en faal darphanelerini görürüz; Nikomedeia, Constantinopolis, Kyzikos, Antiokheia gibi. Bizans devletinin sonuna doğru bu darphanelerde birer faaliyetlerine son vermiş, küçülen imparatorlukta yegane darphane Constantinopolis kalmıştır.

Sikkenin yayılmasında kent devletlerinin rolü büyüktür; çünkü eğer bir kent devleti koloni kurmasaydı sikkenin yayılması mümkün olmayacaktı. Zira kurulan kolonilerle hem ticaret ve kültür iletişimi hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir; paranın bu iletişimde önemli bir işlevi vardı. Sikke yalnızca bir ödeme aracı olmakla kalmamış, aynı zamanda bir iletişim aracı olmuştur. Örneğin bir Roma imparatorunun ölüm haberi, -gazete ve televizyonun olmadığı dönemlerde- sikkeler aracılığıyla duyulmuştur.

Türkiye müzelerinde dünyanın hiçbir yerinde olmadığı kadar çok sikke bulunmaktadır; Bizans ve Osmanlı sikkeleri de dahil olmak üzere en zengin sikke kaynağı Anadolu müzelerindedir.